

SHOIR BADIY MAQSADINING QOFIYADA AKS ETISHI

Hamroyeva Orzigul Jalolovna

ToshDO‘TAU, professor v.b, filologiya fanlari doktori

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13785882>

Annotatsiya. Bayt va misra tarkibidagi har bir unsur shoir badiiy maqsadining in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. She'r vazni, qofiyasi, radifi, badiiy san'atlarning tanlanishi shoir ifodalamoqchi bo'lgan fikr va tuyg'uning asosini tashkil qiladi. Ayniqsa, she'rning qofiya va radifida bu holat yaqqol ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiy ijodi, lirik merosi o'ziga xos poetik tuzilishga ega bo'lib, shoir g'azallarining qofiya tizimi bevosita she'r mazmunini belgilab beradi. Maqolada Navoiy badiiy maqsadining qofiya tizimida aks etishi borasida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: qofiya, radif, poetika, hojib, misra, bayt, qofiya harflari, qofiya harakatlari.

Qofiya shunchaki misra so'ngida keluvchi takrorlarga asoslanuvchi unsur bo'lmay, she'r mohiyatini yetkazishda muhim ahamiyat kasb etuvchi komponentlardan biridir. Navoiyning asarlari barcha jihatdan nihoyat darajada rang-barangligi bilan ajralib turadi. Ularda voqea, qahramon, tabiat, narsa, buyum, inshoot, makon va zamon ham, tasvir va bayon ham, vazn, qofiya, saj' va badiiy vositalar ham bir asarda har bobda, har faslda, har bayt va har jumlada turlichadir. Shu bilan birga boshqalariga nisbati yo'q na bir bob, na bir fasl, na bir bayt yoki jumla, na bir so'z, na bir ma'no va na bir tovush bor [4, 382].

Qofiyaning she'rdagi badiiy vazifasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, tanlangan qofiya o'zining tub mohiyati, teranligi, ohangdorligi, badiiy qiymati va hatto tovushlar uyg'unligi jihatidan butun bir sistema sifatida she'r badiiy qimmatini belgilab beradi. Unda shoirning poetik tafakkuri yaqqol ko'zga tashlanadi. She'riy janrlar va ularning mazmuniy va shakliy xususiyatlari bayt va misralar zahirida qanday qofiya keltirilishiga ta'sir ko'rsatadi. Birgina g'azal janrining mavzu jihatidan har bir turida bir-biridan farqli mazmun va shaklga mos qofiya keltiriladi. Qofiya orqali g'azalning pafos va ruhi belgilanadi. Demakki, qofiya shunchaki ohangdorlik unsuri emas, she'r mohiyatini belgiluvchi muhim poetik birliklardan biridir. Quyida Navoiy lirik merosida, xususan, g'azallarida qofiya g'azal mohiyatiga qay darajada ta'sir ko'rsata olganligi jihatlarini ko'rib chiqamiz.

Navoiyning oshiqona, ma'shuqa diydori ilinjida qiynalayotgan oshiq qiyofasi chizilgan, ayriqliq motivi aks etgan g'azallarida lirik qahramonning iztiroblari tanosub san'ati asosida shu mazmuniy uyaga birlashuvchi qofiyadosh so'zlar orqali singdiriladi. Ayni mana shu qofiyadosh so'zlar oshiq holatini anglashning asosiy vositasi vazifasini bajaradi. Navoiyning "Navodir ush-shabob" devoni tarkibidagi "Aylar" radifi bilan yozilgan 185-g'azalida keltirilgan *shitob*, *xarob*, *intixob*, *tob*, *sahob*, *iztirob*, *azob*, *behisob*, *iktisob*, *hubob*, *ijtinob*, *la'li nob* qofiyadosh so'zlari oshiq holatini aks ettirishda muhim ahamiyat kasb etgan. G'azal baytlarida keltirilgan qofiyadosh so'zlar oshiqning ahvoli haqida yetarlicha ma'lumot berish imkoniyatiga ega.

Ko'ngul ko'zlar yo'lin tutmoqqa hajringda *shitob* aylar,

Birin tutquncha birning sayli olamni *xarob* aylar.

Matla'da keltirilgan *shitob* so'zi oshiq qo'nglining ma'shuqa yo'liga ko'zlari nigoron holda oshiqayotgani tasvirini kuchaytirib bergan. Oshiqning ko'ngli va ko'zi ma'shuqa tomon shunchalik shoshilyaptiki, oshiq ularni boshqara olmayapti. Bu holat ikkinchi misra orqali oydinlashadi, *xarob* so'zidagi mazmun natijani ko'rsatib beradi. Lirik qahramon ko'ngli yoki

ko‘zini boshqarishga, idora qilishga harakat qilyapti, biroq bu imkonsiz, birini tutguncha ikkinchisi izrobi bilan olamni xarob qilyapti. Mubolag‘a orqali berilayotgan bu tasvir, misradagi *sayli* so‘zi orqali oshiqning qaysi a‘zosini boshqara olmagani va u olamni xarob qilgani oydinlashadi. Bu - ko‘z.

Demakki, shoir g‘azal mohiyatini qofiyada aks ettiryapti. Qofiya butun g‘azal mohiyatini belgilab beryapti. Shoirning “*Bo‘lg‘usidur*” radifi bilan yozilgan oshiqona g‘azalida esa garchi yuqoridagi g‘azal kabi bu g‘azal ham ishqiy mavzuda yozilgan bo‘lsa-da, undagi qofiyadosh so‘zlar shoir bu g‘azalni boshqa mazmun va uslubda yozganini ko‘rsatib beradi.

Jonda ishqing bo‘lg‘usi, to tanda *jon* bo‘lg‘usidur.

Tanda jondek jon aro ishqing *nihon* bo‘lg‘usidur.

G‘azalga tanlab olingan jon, nihon, makon, nishon, qon, notavon, doston, oshyon, fig‘on, nardbon kabi qofiyadosh so‘zlar o‘z ishqini himoya qilayotgan, ko‘nglida jo qilgan, uni asrashga harakat qilayotgan oshiq qiyofasini gavdalantirishga xizmat qilgan. O‘ziga xos tanosub, takrir radd san‘atlari orqali ifodalangan matla’ va undagi *jon* so‘zining ishlatishi urg‘u aynan jon so‘ziga tushganini ko‘rsatadi. Navoiy ijodida ishqning ko‘ngilda joy bo‘lish o‘rni va darajasi oshiq maqomotini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri sifatida ta’riflanadi. Haqiqiy oshiqning ishq unga jon ato qilinganidan boshlab ruh bilan birga tanga kirishi mohiyati shoirning “Xamsa” dostonlari qahramonlari ishq maqomotini belgilovchi asosiy mezon sifatida keltiriladi. Ayni baytda ham shoir tanidagi jonini ishq bilan bog‘layapti. Jonda ishqning bo‘lishi uning tirikligi bilan bog‘liq, tanida joni borki, u faqat ishq bilan yashaydi. Keyingi misradagi *nihon* so‘zi bevosita yuqorida *jon* so‘zining sifatidan kelib chiqqan holda tanlangan. Tan ichida jon qanchalar yashirin, pinhon bo‘lsa, oshiqning ishq ham shu qadar nihon. *Pinhon*, *nihon*, *yashirin* kabi so‘zlar garchi sinonimik qatorni hosil qilsa-da, ularning ham birida xos nozik mazmun bor. *Nihon* so‘zi eng nozik pinhoni mazmunga ega bo‘lib, shoir bu so‘z orqali yashiringanlikning eng yuqori nuqtasini berishni maqsad qilgan.

To tirikturmen ichiga jola tushkan g‘unchadek,

Xasta ko‘nglum durri ishqingg‘a *makon* bo‘lg‘usidur

Keyin baytdagi *makon* so‘zi esa ishq nihonni aniqlash vazifasini bajargan. Shoir oshiq ishq maqomotini tasvirlashda tashbih, istiora, tanosub san‘ati orqali bu tasvirni tabiatdan oladi. G‘uncha bag‘ridagi jola eng toza suvdan iborat bo‘ladi. G‘uncha ana shu joladan ozuqa oladi. Jolaning o‘rni g‘unchaning bag‘ri, kuzatilsa, g‘unchaning hech bir a‘zosi suvni o‘zida saqlay olmaydi. Faqatgina g‘uncha barglari tubida, bag‘rida suv yig‘ilib qolishi mumkin. G‘uncha barglari bilan suvni, jolani himoya qiladi, asraydi. Chunki g‘uncha ana shu jola sabab - tirik. Oshiq ham g‘unchadek jolasini bag‘rida asraydi. O‘z ko‘nglini, xasta ko‘nglini ishqning toza makoni ekaniga ishora qiladi.

Dard-u ishqing dog‘i ul soatki o‘lsam jon aro

Jonning ikki nuqtasi yanglig‘ *nishon* bo‘lg‘usidur.

Keyingi baytdagi *nishon* so‘zi esa matla’da tasviri keltirilgan jonning taqdrini belgilab beradi. Demak, shoir har bayt qofiyasida jonning, jondagi ishqning ma’lum sifat va taqdirini tasvirlab beradi. *Jon* so‘zining shakl jihati va mazmun butunligida o‘ziga xos tasvir uslubini yaratgan shoir, kitobat san‘ati vositasida *jon* so‘zidagi *jim* va *nun* harflari nuqtalari orqali dard va ishqning dog‘iga ishora qiladi. Oshiq ma’shuqa dardi va ishqining dog‘i natijasida o‘lishini ta’kidlab, buning javobi va sababini *jon* so‘zining ichidan (*jon aro*) topish mumkinligini ta’kidlaydi. Shu ikki sifatni dard va ishq dardining jon so‘zidagi ikki nuqtaga qiyoslaydi.

Navoiyning hamd va na't g'azallarida keltirilgan qofiyadosh so'zlar ham o'z mazmun-mohiyatiga monand g'azal ruhi va pafosini belgilab bergan. Shoirning "Yuzing ko'zgusidin olamda yuz nur-u safo paydo" misralari bilan boshlanuvchi g'azalida keltirilgan *safo, nopaydo, davo, intiho, balo, ranj-ano, jafo, barqi jafo, fano, sango, navo* qofiyadosh so'zlari Yaratgan sifati va bandasining uning oldidagi vazifalariga ishora qiladi va kitobxon ayni qofiyadosh so'zlar orqali shoirning badiiy maqsadi ma'lum qadar anglagandek bo'ladi.

Yuzung ko'zgusidin olamda yuz nur-u safo paydo,
Quyosh andin aningdekkim quyoshdin zarra nopaydo.

Baytda tasvirlangan Allohning qudrati bilan paydo bo'lgan, yaralgan olam tasviri *safo, nopaydo* qofiyadosh so'zlari orqali keltirilgan. Qur'on karim oyatlari mazmuni singdirilgan ushbu baytda hech bir zarra Uning ijozatisiz paydo bo'lmagani, har zarrada Yaratganning mo'jizasi aks etgani qofiyadosh so'zlar zamiriga yashiringan. Quyoshning kichik zarrasigacha Allohning qudrati asosida yaralgani badiiy mahorat bilan berilgan.

Sening ko'yung nasimig'a o'zin soldekki jon toptik,
Masih anfosidin gar xastag'a bo'lmas davo paydo.

Keyingi bayt matla'ning mantiqiy davomi sifatida davo so'zidagi mohiyat va teranlik vositasida Allohdan boshqa najot yo'qligi, har qanday mushkulot, xastalik va muammoning yechimi O'zining ishqi va nazariga bog'liq ekanligi tasviri talmih, tashbih, tanosub san'ati orqali keltirilgan.

Navoiy g'azallari rang-barang obrazlar tizimga ega. Bu obrazlar shoir poetik tafakkuri mahsuli o'laroq ba'zi g'azallarda yengil ifoda va betakror so'z o'yini vositasida berilsa, ba'zi g'azallarida falsafiy o'y va mug'ohada orqali tasvirlangan. Shoirning lola obarazi tasviri keltirilgan bir qancha g'azallari mavjud bo'lib, ular orasida "Qo'z qonidin dema etagim lolavordir" matlasi bilan boshlanuvchi o'ziga xos tasvir uslubi va qofiya tizimiga ega g'azalida obraz lola so'zi va unga ulangan so'z va grammatik shakllar orqali ifodalangan.

Ko'z qonidin dema, etagim lolavordur
Kim, ko'hi dardning etagi lolazordur.

Har lola bir axgar erur, lek siynaso'z,
Qay ko'hi dard aro bu sifat lola bordur.

Bir gul yuzi firoqida xunobi ashk ila
Yuz za'faroni ichra ko'zum lolakordur.

Ey poymol etarlar uzub dasht-u tog' aro,
Baskim, yuzung guli qoshida lola xordur.

Qon ichra g'arq bag'rim aro dog'u dasht uza,
Bekasligim chog'ida manga lola yordur.

Soqiy, ketur surohiy ila lolagun qadah,
Xossa bu damki subh yeli lolabordur.

Tegramda ohdinki erur, ey Navoiy, o't,

Ko‘z qonidin dema, etagim *lolavordur*.

Baytlardagi *lolavor*, *lolazor*, *lola bor*, *lolakor*, *lola xor*, *lola yor*, *lolabor*, *lolavor* qofiyadosh so‘zlarining o‘ziyoq lola obrazining tashqi va ichki belgisi, o‘z va majoziy ma’nolarining tasavvurini bera oladi. Mumtoz adabiyotda lola obrazi qalb, ko‘ngil obrazlari bilan parallel ravishda ishlatiladi. Lola bilan bog‘liq rang va barglarining joylashuv o‘rni oshiq qalbi va bag‘ri sifatlari bilan uyg‘un tasvirlanadi. She’rda har bayt lola obraziga bog‘liq holda tasvirlangan.

Ko‘z qonidin dema, etagim *lolavordur*

Kim, ko‘hi dardning etagi *lolazordur*.

Matla’ shoir lola vositasida ko‘zga ishora qiladi. Baytning ikkinchi misrasida esa mohiyatga mos tarzda tamsil vositasida hayotdan misol keltiradi. Ishq dardida yig‘lay-yig‘lay, ko‘z qon bo‘lgan. Shoir oshiqqa ko‘z qonidan etagim loladay qizil demasligini, haqiqiy tog‘lar, dard tog‘lari etaklari doim loladan iborat lolazor bo‘lishini aytadi. Baytda shoir haqiqiy oshiq tasvirini keltirgan, iztirob chekkan, ayriliqdan ko‘zyosh to‘kkan chin ma’nodagi oshiqning ko‘zi va uning past qismi – etagi har doim qizargan, belgisi turishi tasvirini keltirgan.

Har lola bir axgar erur, lek siynaso‘z,

Qay ko‘hi dard aro bu sifat *lola bordur*.

Keyingi baytda loladagi qizillik sifatida boshqa jihatiga ko‘ra izohlanadi. Har bir lola qalbdagi, oshiq ko‘ksidagi cho‘g‘ning natijasidir, dard tog‘idagi har bir lolada ham ayni sifat bor. Baytdagi *lola bordur* qofiyadosh so‘zi shu mohiyatga ishora qiladi.

Bir gul yuzi firoqida xunobi ashk ila

Yuz za’faroni ichra ko‘zum *lolakordur*.

Baytdagi lolakor – lola ekuvchi, qon yosh sepuvchi so‘zi yuz va ko‘z so‘zining qiyosini keltirishda kalit vazifasini baargan. Bir gul yuz firoqida ko‘z yosh to‘kkan oshiqning yuzi za’faron, za’faron yuz ichida esa qip-qizil loladek ko‘zlar joylashgan. Baytdagi yuz va ko‘zning ikki tazod – teskari sifati ko‘z va yuzning eng yuqori darajadagi qiynalgan holati tasvirini beradi. Shoir yig‘idan loladek qizarib ketgan ko‘zga nisbatan ayriliqdan sarg‘ayib ketgan yuz tasvirini bir-biriga zidlantiradiki, bu orqali oshiq ahvolini to‘g‘ri tasavvur qilish imkonini beradi.

Ey poymol etarlar uzub dashtu tog‘ aro,

Baskim, yuzung guli qoshida *lola xordur*.

Navoiy ijodida ko‘z tasviri va obrazi shoir juda ko‘p murojaat qilgan obrazlardan biridir. Ko‘zga berilgan tasavvufiy sifat va badiiy obraz sifatida darajoti juda katta tadqiqotlar uchun manba bo‘lib xizmat qilgan. Xo‘sh, ushbu baytdagi *lola xordur* qofiyadosh so‘zining ko‘zning qay jihati bilan bog‘liqligi bor? Ko‘z - ko‘ngil oynasi, ko‘ngildagi sirlar, muammolar ko‘zda zohir bo‘ladi. Har qanday go‘zallikning maftuni ham dastlab ko‘zda akslanadi. Ya’ni Navoiyning “Jong‘a chu derman” deb boshlanuvchi g‘azalida keltirilganidek, ko‘ngilga ishq tushishini asosiy sababi ko‘z, ko‘zning qarashidir. Ushbu baytda ham shoir ma’shuqaning istioraviy tasvirda keltirilgan gul yuzi oldida oshiqning ko‘zi xor ekanligini mohirona tasvirlaydiki, bu tasvirni tamsil orqali tog‘ va dashtlarda lolani uzib, poymol etishlari bilan dalillaydi.

Qon ichra g‘arq bag‘rim aro dog‘u dasht uza,

Bekasligim chog‘ida manga *lola yordur*.

Keyingi baytda keltirilgan *lola yordur* qofiyadosh so‘zi esa shoir bekasligida – yolg‘izligida lola bilan hamdard ekanligiga ishora qiladi. Lirik qahramonning ham xuddi loladek bag‘ri qon, shu sababli u lola bilan do‘st tutinadi. Ikki obrazni sifatlar birligi birlashtiradi.

Soqiy, ketur surohiy ila lolagun qadah,
Xossa bu damki subh yeli *lolabordur*.

Shoir keyingi baytda lolaning qizil rangini may rangi bog'laydi. Soqiyg'a murojaat tarzida boshlangan baytda surohiy idishida lolarangli qadahda lola rangli may keltirishishini so'raydi. Shoir baytdagi har bir predmetni, hatto hodisani ham lola rangi bilan bog'laydi, subh yeli rangi ham lolabor, qizartiruvchi.

Tegramda ohdinki erur, ey Navoiy, o't,
Ko'z qonidin dema, etagim *lolavordur*.

Radd ul-matla' asosida keltirilgan maqta'da shoir bevosita o'ziga murojaat etib, atrofi ishq o'tidan, o't natijasidagi ohdan iborat bo'lganidan keyin ko'z qonidan etagi lolavor bo'lishi tabiiy holat ekanini sabab sifatida keltiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Navoiy lirikasida qofiya butun sitemasi sifatida g'azal baytlarini birlashtirib turadi, qofiyadosh so'zlarning o'zi ham tanosub san'ati vositasida bir uyaga birlashadi. Baytlarda keltirilgan qofiyadosh so'zlar mazmunan yaqin g'azal ruhi va mohiyatida o'zida aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Badoye' ul-vasat. TAT. 10 jildlik. 3-jild. -T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013.
2. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. TAT. 10 jildlik. 2-jild. -T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. 2013.
3. Atoullloh Husayniy. Risolai qofiya. Ba kushish Fozil Abboszoda, Doktor Rajab Tavhidyon. - Tehron. H.1393. -71 s.
4. Alibeg Rustamiy. Saylanma. 2 jildlik. 1-jild. . -T.: Zilol buloq. 2022. -B.467.
5. Alibeg Rustamiy. Saylanma. 2 jildlik. 2-jild. . -T.: Zilol buloq. 2022. -B.390.
6. Hamroyeva O. Mumtoz qofiyaning nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. -T: BOOKPRINT, 2022. -B. 155.
7. Hamroyeva O. Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili. Monografiya.-T: BOOKPRINT, 2022. -B. 255.
8. Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'oru-l-ajam. - Dushanbe: Adib, 1991. - Sah. 161.
9. Shayx Ahmad Taroziy. Fununu-l-balog'a. - T.: Xazina, 1996.
10. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog'a. (Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev, J.Jo'rayev) -T.: MUMTOZ SO'Z. 2016. -244 s.